Hospodářská politika císařského Německa za Velké světové války 1914–1918[#]

*Petr Prokš**

Nejvýznamnější vládnoucí kruhy v Berlíně, junkerští velkostatkáři a průmysloví, finanční a obchodní podnikatelé, prosazovali jako základní východisko dalšího vzestupu Německa především sjednocení střední Evropy pod německou nadvládou k vyvážení síly s ostatními velmocemi. Toto stanovisko zcela jasně vyjádřil v projevu na říšském sněmu v Berlíně 3. května 1879 poslanec W. Heyl zu Hermsheim, když prohlásil, že Rakousko-Uhersko, Itálie, Balkán, Skandinávie, Švýcarsko a Belgie by se měly hospodářsky sjednotit pod vedením Německa, aby se tím vytvořil základ pro jeho aktivnější politiku vůči třem mocnostem, Anglii, Rusku a USA.¹ Při posuzování hospodářského vývoje střední, jihovýchodní a východní Evropy v průběhu 19. a první poloviny 20. století je však třeba vzít v úvahu rovněž složité národnostní poměry celého prostoru a z toho vyplývající nacionalismus, který bezprostředně zasahoval také do hospodářského života.²

Významnou roli v rozvoji ekonomiky střední Evropy hrály také německé velkobanky jako byl Schaaffhausenscher Bankverein (Schaaffhausenský bankovní spolek, založen 1848), Darmstädter Bank (Darmstadská banka, 1853), Disconto-Gesellschaft (Diskontní společnost, 1856), Berliner Handelsgesellschaft (Berlínská obchodní společnost, 1856), Deutsche Bank (Německá banka, 1870), Dresdner Bank (Drážďanská banka, 1872) a Nationalbank für Deutschland (Německá národní banka, 1881).³ Vzestup německého kapitálu, monopolizace a vzrůst průmyslové výroby i rozmach zahraničního obchodu Německa dosáhly na přelomu 19. a 20. století vysokého stupně. Němečtí podnikatelé a bankéři těsně spolupracovali s politickými a vojenskými kruhy při bouřlivém rozvoji německého průmyslu i vyzbrojování německé armády, a vývozem kapitálu do ciziny se výrazně podíleli také na německé expanzi ve světě.⁴

[#] Studie byla zpracována v Historickém ústavu AV ČR, v.v.i., v rámci Výzkumného záměru AV0Z80150510.

* Petr Prokš, Historický ústav Akademie věd ČR, v.v.i., e-mail: proks@hiu.cas.cz.

1 W. GUTSCHE, *Mitteleuropaplanungen in der Außenpolitik des deutschen Imperialismus vor 1918*. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1972, Heft 5, s. 535.

2 E. KUBU und H. SCHULTZ (Hg.), *Wirtschaftsnationalismus als Entwicklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten. Die böhmischen Länder und die Tschechoslowakei in vergleichender Perspektive*. Praha – Berlin 2004; J. HÁJEK – E. KUBU, *Specific Features of Economic Nationalism in Multinational Central Europe (The case of Bohemian Lands)*. In J. HÁJEK – D. JANČÍK – E. KUBU (Eds.), „For Economic National Possession“. *Reflections and Studies on Modern Czech and German Economic Nationalism in the Bohemian Lands*. Tribute to XIV International Economic History Congress in Helsinki. Praha 2006, s. 13–32; H. SCHULTZ – E. KUBU (Eds.), *History nad Culture of Economic nationalism in East Central Europe*. Berlin 2006.

3 F. FISCHER, *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*. Düsseldorf 1969, s. 22.

4 Z. JINDRA, *K hospodářským kořenům agresivity německého imperialismu vilémovské éry*. ČSČH, 1961, č. 2, s. 174–197; R. ANDEXEL, *Imperialismus - Staatsfinanzen, Rüstung, Krieg. Probleme der Rüstungsfinanzierung des deutschen Imperialismus*. Berlin 1968; F. FISCHER, *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*. Düsseldorf 1969; W. O. HENDERSON, *The Rise of German Industrial Power 1834–1914*. Berkeley and Los Angeles 1975; D. BAUDIS - H. NUSSBAUM, *Wirtschaft & Staat in Deutschland vom Ende 19. Jahrhunderts bis 1918/19*. Berlin 1978; D. KOVÁČ, *Od Dvojspolku a politice anšlusu. (Německý imperialismus a Rakúsko do r. 1922)*. Bratislava 1979; W. GUTSCHE, *Monopole, Staat und Expansion vor 1914. Zum Funktionsmechanismus zwischen Industriemonopolen, Großbanken und Staatsorganen in der Außenpolitik des Deutschen Reiches 1897 bis Sommer 1914*. Berlin 1986; Karel HERMAN a kolektiv, *Vznik a dějinná úloha německého imperialismu. Od 70. let 19. století do současnosti*. Praha 1987; M. FRÖHLICH, *Imperialismus. Deutsche Kolonial- und Weltpolitik 1880–1914*. München 1994; F. STELLNER, *Poslední německý císař. Z německých dějin v epoše Viléma II.* Praha 1995; A. SKŘIVAN, *Císařská politika. Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice v letech 1906–1914*. Praha 1996; P. PROKŠ, *Konec říše Habsburků. Střední Evropa v politice a vztazích Německa a Rakousko-Uherska (1867/1871–1918)*. Praha 2004; J. KLÍMA, *Pod německou vlajkou. Příběh jedné koloniální říše*. Praha 2005.

V hospodářském pronikání Německa do zahraničí byla na prvním místě střední, východní a jihovýchodní Evropa, především Rakousko-Uhersko jako spojnice na Balkán.⁵ Přitom hlavními oblastmi německého exportu byly Velká Británie, Rakousko-Uhersko, Rusko, USA, Francie a státy Balkánu.⁶ Na druhé straně pro většinu států Balkánu představoval dovoz z Německa a Rakousko-Uherska významnou součást jejich celkového importu.⁷ Důležité byly také zahraniční investice německého kapitálu, které směřovaly především do Rakousko-Uherska, Ruska, Turecka a na Balkán.⁸

Již před válkou se politické a vojenské kruhy císařského Německa zabývaly otázkou ekonomického „zabezpečení“ případné války. Říšský ministr vnitra C. von Delbück při svém vystoupení v hospodářském výboru říšského sněmu 26. května 1914 v Berlíně prohlásil, že s otázkou hospodářské připravenosti na válku v letech 1870–1871 si nikdo tolik nelámal hlavu jako dnes. Armáda byla tehdy poměrně malá a válka trvala jen krátce. Rozhodující úderby následovaly rychle po sobě od začátku polního tažení a válka se omezila na Německo a Francii. V důsledku toho zůstaly pozemní a vodní hranice Německa během celého polního tažení otevřeny dovozu i vývozu. Nyní však v případě války se musí počítat s úderem na dvou frontách na západních i východních hranicích a připravit se na blokádu mořských přístavů Německa. Válka proto přinese velké otřesy hospodářského života, podobně jako v letech 1870–1871, avšak Německo má celkově ve vlastních rukou velkou možnost, aby po prvních týdnech mobilizace uvedlo hospodářský život opět do rovnováhy. Problém hospodářské připravenosti na válku se proto nedá vyřešit pouze vládními a byrokratickými opatřeními. Německo musí vzít samo do vlastních rukou obchod a průmysl a účelně postavit jejich velké organizace, obchodní komory a svazy do služby vlastní věci, přičemž je samozřejmé, že průmysl nebude pracovat sám, nýbrž za spolupráce a podpory státu.⁹

Ve válečném hospodářství hrály samozřejmě rozhodující roli zbrojní koncerny a další podniky důležité pro vedení války. Německý zbrojař G. Krupp již 6. července 1914 v Kielu s císařem Vilémem II. důvěrně projednával vše, co je třeba učinit k doplnění zásob firmy Krupp AG pro případ mobilizace a následné války. Prakticky od tohoto dne zmíněný podnik rychle přecházel přímo na válečnou výrobu.¹⁰ Politické, vojenské a hospodářské kruhy císařského Německa v prvních měsících války, když ještě očekávaly rychlé a snadné vítězství, horečně zvažovaly všechny možnosti pro naplnění svých mocenských záměrů.¹¹ Jejich snahy však bezprostředně ovlivňovaly nepříznivé vnitřní poměry a vnější okolnosti. V politickém životě se střetávaly dvě hlavní skupiny vládnoucích kruhů císařského Německa, junkerští velkostatkáři s průmyslovými podnikateli a bankéři. V ekonomické oblasti zase na sebe narážely dvě mocné zájmové skupiny, moderní chemický

5 Z. JINDRA, *K otázce pronikání německého imperialismu na jihovýchod v období před rokem 1918*. In *Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica*, 2, 1961, Praha 1961, s. 17.

6 Z. JINDRA, *Über die ökonomischen Grundlagen der „Mitteleuropa“ Ideologie des deutschen Imperialismus*. In *Probleme der Ökonomie und Politik in den Beziehungen zwischen Ost- und Westeuropa vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Berlin 1960, s. 151.

7 Z. JINDRA, *Über die ökonomischen Grundlagen der „Mitteleuropa“ Ideologie des deutschen Imperialismus*. In *Probleme der Ökonomie und Politik in den Beziehungen zwischen Ost- und Westeuropa vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Berlin 1960, s. 151.

8 H. C. MEYER, *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815–1945*. The Hague 1955, s. 67.

9 M. ROHLACK, *Kriegsgesellschaften (1914–1918). Arten, Rechtsformen und Funktionen in der Kriegswirtschaft des Ersten Weltkrieges*. Frankfurt am Main 2001, s. 21–25.

10 Z. JINDRA, *Die Rolle des Krupp-Konzerns bei der wirtschaftlichen Vorbereitung des ersten Weltkrieges*. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1976, Teil I, s. 137–138; Z. JINDRA, *Der Rüstungskonzern Fried. Krupp AG. 1914–1918. Die Kriegsmateriallieferungen für das deutsche Heer und die deutsche Marine*. Praha 1986.

11 E. ZEHLIN, *Deutschland zwischen Kabinettskrieg und Wirtschaftskrieg. Politik und Kriegführung in den ersten Monaten des Weltkrieges 1914*. Historische Zeitschrift, Band 199, 1964, s. 347–458.

a elektronický průmysl s představiteli těžkého, zejména ocelářského a zbrojařského průmyslu.¹² Přitom za každou z obou skupin stálo také seskupení s nimi spojených mocných bank. Zmíněné soupeření také narušovalo účinnost válečné hospodářské politiky, protože obě seskupení využívala svých kontaktů či přímého propojení s nejvyššími politickými kruhy k prosazování vlastních zájmů a oslabení svého protivníka. Současně bezprostředně po zahájení bojů válečné loďstvo států Dohody, zejména Velké Británie, zahájilo námořní blokádu císařského Německa, které tak bylo téměř zcela odříznuto od mezinárodního obchodu. V důsledku toho se dostalo rychle do těžké hospodářské situace, která omezovala jeho možnosti vedení války, zejména když oproti původnímu očekávání z úspěchu „bleskové války“ přešla do zdoluhavých pozičních střetnutí.¹³

Proto říšská vláda císařského Německa během počátečního období války rychle zřídila 134 ekonomických „válečných společností“ pro shromažďování a přerozdělování potravin, spotřebního zboží, průmyslových produktů a surovin. Systém byl tak byrokraticky propracovaný, že např. působila také speciální „válečná společnost“ pro distribuci cigaret a tabáku – „*Zigarettenfabrik-Einkaufsgesellschaft mbH*“.¹⁴ Samozřejmě prvořadá byla výroba pro potřeby armády, tak byl již 8. srpna 1914 byl ustaven „Válečný výbor německého průmyslu“ pro „politické“ řízení průmyslové výroby císařského Německa.¹⁵

Prvořadé bylo pochopitelně financování válečné výroby i samotné války. Vláda císařského Německa proto během války vypsala od září 1914 do září 1918 celkem devět „válečných půjček“. Přitom až do čtvrté válečné půjčky vyhlášené v březnu 1916 se vybralo více než ukládaly příslušné směrnice. Od páté půjčky ze září 1916 do deváté půjčky nabídnuté v září 1918 se rychle zvyšoval propad vybrané částky oproti předpokladům, takže např. u předposlední osmé půjčky z března 1918 se očekávalo téměř 39 miliard marek, ale vybralo se pouze necelých 24 miliard marek. Rozdíl tedy činil přes 15 miliard marek. Současně narůstal deficit státního rozpočtu, který pro účetní rok 1917/1918 dosáhl výše 1,25 miliardy marek.¹⁶ Kromě toho stále větší nedostatek potravin, spotřebního zboží, surovin a hotových produktů, které většinou spotřebovala armáda, znehodnocoval německou měnu kvůli hromadění velkých částek peněz na jedné straně, které nebyly vyváženy odpovídající protihodnotou zboží na trhu, který však v důsledku státního centrálně byrokratického řízení válečné ekonomiky a přerozdělování v podstatě nefungoval. Tím vším se vytvářelo podhoubí pro pozdější hyperinflaci v poválečném Německu.

V důsledku všeobecné mobilizace, velkých ztrát na bojištích a povolávání dalších mužů do armády se však začal projevovat nedostatek zejména kvalifikovaných pracovních sil. Celkem bylo během války v Německu mobilizováno 13 200 000 mužů, což představovalo téměř 20 mobilizovaných na 100 obyvatel, včetně žen a dětí.¹⁷ Spolek německých ocelářů – Verein Deutscher Eisenhüttenleute – tudíž vypracoval pro říšskou vládu 23. srpna 1916 memorandum se stížností na nedostatek pracovních sil v těžkém průmyslu. Německý kancléř Th. von Bethmann-Hollweg proto napsal 3. září 1916

12 K. GROSSWEILER, *Großbanken Industriemonopole Staat. Ökonomie und Politik des staatsmonopolischen Kapitalismus in Deutschland 1914–1932*. Berlin 1971, s. 88–89.

13 F. KLEIN, *Deutschland von 1897/98 bis 1917. (Deutschland in der Periode des Imperialismus bis zur Großen Sozialistischen Oktoberrevolution)*. Berlin 1961, s. 309.

14 M. ROHLACK, *Kriegsgesellschaften (1914–1918). Arten, Rechtsformen und Funktionen in der Kriegswirtschaft des Ersten Weltkrieges*. Frankfurt am Main 2001, s. 215–219.

15 G. MAI, *Das Ende des Kaiserreichs. Politik und Kriegsführung im Ersten Weltkrieg*. München 1987, s. 93.

16 R. ANDEXEL, *Imperialismus – Staatsfinanzen, Rüstung, Krieg. Probleme der Rüstungsförderung des deutschen Imperialismus*. Berlin 1968, s. 44–46.

17 D. BAUDIS – H. NUSSBAUM, *Wirtschaft und Staat in Deutschland vom Ende des 19. Jahrhunderts bis 1918/19*. Berlin 1978, s. 286.

generálnímu ubytovateli generálovi E. Ludendorffovi dopis se žádostí o urychlené stažení kvalifikovaných dělníků z fronty zpátky do průmyslové výroby. Armádní velení to samozřejmě tvrdě odmítlo a celá záležitost byla opět řešena státně centrálním byrokratickým opatřením. Říšský sněm odhlasoval 2. prosince 1916 drtivou většinou (pro bylo 235 a proti pouze 19 poslanců) pracovní povinnost pro všechny muže od 17 do 60 let, kteří z nejrůznějších důvodů nebyli povoláni do armády, čímž se vlastně završila celková militarizace společenského a hospodářského života císařského Německa.¹⁸

Válka měla v konečném důsledku umožnit především nastolení německé nadvlády ve střední Evropě, která by se stala východiskem další expanze Německa ve světě. Říšský kancléř Th. von Bethmann-Hollweg s dalšími členy německé vlády v srpnu 1914 zvažovali vytvoření „středoevropského celního spolku“ pod vedením Německa. Konkrétně s pomocí středoevropského systému diferenčních cel se měly volně k Německu přičlenit Belgie, Nizozemsko, Polsko a Rakousko-Uhersko, aby tak vzniklo „Velkoněmecko“ (Groß-Deutschland). Současně v případě příznivého průběhu války hledali možnosti k vojenskému obsazení portugalských kolonií v Africe. Nakonec vypracovali „Minimalprogramm“ na vytvoření německé koloniální říše ve střední Africe, zabráním francouzských, belgických a portugalských koloniálních území v Africe.¹⁹

Podobné náměty vycházely také z podkladů, které pro německou vládu vypracoval předseda správní rady AEG a významný představitel německých průmyslníků W. Rathenau. V několika memorandech ze srpna 1914 navrhoval vytvoření celní unie Německa a Rakousko-Uherska, které se mělo stát základem širšího celního společenství Německa, Rakousko-Uherska, Belgie a Francie. Přitom hlavním cílem bylo ovládnutí mezinárodního kapitálového trhu Německem.²⁰

Nabízené příležitosti se rázně chopil také Alldeutscher Verband (Všeněmecký svaz), který pod vedením svého předsedy H. Classe vypracoval 28. srpna 1914 program válečných cílů Německa, které společně s Rakousko-Uherskem mělo ve střední Evropě vytvořit hospodářský svaz, k němuž by se připojila Belgie, Nizozemsko, Švýcarsko, značná část Francie, Dánsko, Norsko, Švédsko, Finsko, Litva, Lotyšsko, Estonsko, Polsko, Ukrajina, Rumunsko, Bulharsko a Itálie, pod nadvládou Německa, přičemž Rusko mělo být zatlačeno co nejdále na východ, za hranice z doby Petra Velikého, o oslabeno natolik, aby se zajistila bezpečnost Německa.²¹

Podobně německý průmyslník A. Thyssen v průběhu srpna a září 1914 navrhl plán budoucího uspořádání Evropy. Základem mělo být trvalé připojení Belgie a značné části Francie k Německu. Rusko mělo předat Německu své baltské provincie a území Polska, dále povodí Donu s Oděsou i Krymem a oblast Kavkazu, aby tvořily přístup do Malé Asie a Persie. Německo by tím dosáhlo mocenského postavení ve světě vedle britského impéria, a mohlo úspěšně ohrožovat britské panství v Egyptě a Indii. To se však může zdařit pouze prostřednictvím středoevropského celního svazu, který Německo, rozšířené o nová území,

18 J. KUCZYNSKI, *Zur Frühgeschichte des deutschen Monopolkapitals und des staatsmonopolistischen Kapitalismus*. Berlin 1962, s. 204–206 a 210–211.

19 W. GUTSCHE, *Aufstieg und Fall eines kaiserlichen Reichskanzlers. Theobald von Bethmann Hollweg 1856–1921. Ein politisches Lebensbild*. Berlin 1973, s. 142–144.

20 W. GUTSCHE, *Der Einfluß des Monopolkapitals auf die Entstehung der außenpolitischen Konzeptionen der Regierung Bethmann Hollweg zu Beginn des Ersten Weltkrieges*. Jahrbuch für Geschichte, 5, 1971, s. 119–173; U. MADER, *Europapläne und Kriegsziele Walther Rathenaus (1912 bis 1916)*. Jahrbuch für Geschichte, 15, 1977, s. 191–205.

21 F. FISCHER, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*. Düsseldorf 1964, s. 120–121.

vytvoří spolu s Nizozemskem, Francií, Dánskem, Švýcarskem, Rakousko-Uherskem a státy Balkánu.²²

Podobně významný politik katolické strany „Zentrum“ M. Erzberger v září 1914 navrhl, aby si po vítězné válce Německo zajistilo převahu v Evropě. K tomu však musí vyloučit vliv Velké Británie na veškeré záležitosti světové politiky a nakonec je třeba rozbít „ruský kolos“. Pro naplnění těchto záměrů by Německo mělo na západě připojit ke své říši Belgii i průmyslové a hornické oblasti Francie. Na východě pak odtrhnout od Ruska území s neruskými národnostmi a pod vojenskou kontrolou Německa z nich ustavit autonomní státy, které se zapojí do celní unie německé říše. Nebylo by však žádoucí obnovení polského státu, protože by tak na Visle vzniklo „polské Srbsko“, které by působilo velké potíže Německu, jakož i Rakousko-Uhersku, jež má svou expanzi zaměřit na Ukrajinu, Rumunsko a Besarábii, přičemž na východě se musí vytlačit Rusko od Baltického i Černého moře. Hlavní cílem války má být vytvoření jednotného hospodářského území v podobě celní unie v Evropě pod nadvládou Německa a založení koloniální říše ve střední Africe.²³

S výše uvedenými návrhy se v průběhu srpna a září 1914 seznamovaly také vládní kruhy v Berlíně a přihlížely k nim při vypracování oficiálního programu válečných cílů císařského Německa. Jeho kancléř Th. von Bethmann-Hollweg předložil 9. září 1914 dokument pod názvem „Předběžné směrnice pro naši politiku při uzavření míru“, většinou označovaný jako „Program válečných cílů Německa“. Jeho hlavním cílem mělo být založení středoevropského hospodářského svazu společnými celními dohodami za účasti Francie, Belgie, Lucemburska, Nizozemska, Dánska, Rakousko-Uherska, Polska, Itálie, Švédska a Norska pod německým vedením, a nastolení hospodářské nadvlády Německa nejprve nad střední a posléze nad celou kontinentální Evropou.²⁴

Německý kancléř Th. von Bethmann-Hollweg a další členové německé vlády se obsáhle diskusi v průběhu září a října 1914 shodli na tom, že jádrem příští německé Střední Evropy (Mitteleuropa) musí být těsný hospodářský svazek Německa a Rakousko-Uherska.²⁵ Proto pruský ministr vnitra F. von Loebell koncem října 1914 zdůraznil, že nesmí připustit další „polonizace“ nebo „slovanizace“ Rakousko-Uherska a rovněž je třeba obnovit dobré vztahy s Ruskem, které je nejlepší kartou ve světové hře Německa proti Velké Británii.²⁶

Ve vztazích s Ruskem však hrála významnou roli budoucnost Polska. Říšský kancléř Th. von Bethmann-Hollweg tudíž v létě 1915 zvažoval dvě možnosti řešení polské otázky: 1) Vytvoření autonomního Polského království, které musí být v určité formě spojeno s Německem nebo Rakousko-Uherskem, 2) Rozdělení Polska tak, že větší část připadne Rakousko-Uhersku a menší díl Německu.²⁷

Vládnoucí kruhy císařského Německa v období od listopadu 1914 do února 1915 vzrušeně diskutovaly o naplnění všech výše zmíněných představ. Přitom se střetávaly v podstatě dva hlavní proudy rozdílných názorů o způsobu německé expanze. Liberální

22 F. FISCHER, *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*. Düsseldorf 1969, s. 742–744.

23 J. PAJEWSKI, „Mitteleuropa“. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*. Poznań 1959, s. 47–48.

24 *Německý imperialismus proti ČSR (1918–1939)*. Praha 1962, s. 33–34.

25 W. GUTSCHE, *Zur Mitteleuropapolitik der deutschen Reichsleitung von der Jahrhundertwende bis zum Ende des ersten Weltkrieges*. *Jahrbuch für Geschichte*, 15, 1977, s. 98–99.

26 J. PAJEWSKI, „Mitteleuropa“. *Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*. Poznań 1959, s. 40–42.

27 J. ŽUPANIČ, *Die polnische Frage in der Politik der Mittelmächte am Beginn des Ersten Weltkrieges*. In *Prague Papers on History of International Relations. Part II*, 1998, s. 300.

křídlo, které tvořili významní podnikatelé z technicky vyspělých a moderních odvětví průmyslu, jakož i finančníci s velkobankami, spojení se zahraničním obchodem a vývozem kapitálu, prosazovalo spíše metody nepřímého ovládnutí získaných území s pomocí zejména ekonomických nástrojů. Naproti tomu konzervativní křídlo, v němž se sdružili všenněmečtí nacionalisté, představitelé těžkého a zbrojního průmyslu i junkerská velkostatkářská aristokracie, požadovalo přímé anexe obsazených území. Obě křídla se však v podstatě shodovala v tom, že základní podmínkou dalšího vzestupu Německa je ovládnout prostřednictvím Rakousko-Uherska celou střední Evropu, což se však může podařit jedině vojenskou porážkou Ruska. Hlavním cílem bylo připravit vznik velké hospodářské oblasti ve střední Evropě, která by Německu umožnila uhájit jeho dosavadní pozice a uchránila ho před hospodářským úpadkem v tvrdém soupeření s Velkou Británií, Spojenými státy, Ruskem, Japonskem a Čínou. Případnými členy středoevropského celního spolku se pod vedením Německa měly stát Rakousko-Uhersko, Francie, Belgie, Nizozemsko, Dánsko, Norsko, Švédsko, Švýcarsko, Itálie a země Balkánu, ale nikdy Anglie nebo Rusko. Současně se stále výrazněji ukazovalo, že německá „Střední Evropa“ má být namířena zejména proti Velké Británii, aby byla vytlačena z evropského trhu, a zároveň jejím cílem bylo také vyvážit hospodářskou sílu Ruska. Přitom jádrem hospodářské unie měl být svazek Německa a Rakousko-Uherska.²⁸

K rozhodnutí politických špiček se samozřejmě vyjádřili také představitelé vládnoucích kruhů císařského Německa. Postoj junkerské velkostatkářské aristokracie, vyplývající především z jejich vyhraněných zájmů jako agrárních podnikatelů, přiblížil „Bund der Landwirte“ (Spolek zemědělců), který 14. července 1915 navrhoval: 1) Německo by mělo navázat s Rakousko-Uherskem zvláštní celní svazek s výjimečnými cly mezi oběma mocnostmi, ale s vyloučením celní unie, 2) Pro dovoz zemědělských produktů z Rakousko-Uherska má platit současný tarif, ale s výrazným zvýšením cla na ječmen a chmel. 3) Obě mocnosti budou moci volně uzavírat obchodní smlouvy s jinými státy, avšak ve vzájemném obchodu se pro většinu zemědělských produktů dosavadní cla zvýší o několik procent.²⁹ Velkostatkářská aristokracie se tedy obávala cizí konkurence a byla ochotna přistoupit pouze na dosavadní nebo dokonce zvýšená cla na agrární produkty z habsburské říše, aby tak chránila své pozice na vnitřním trhu Německa.

Stanovisko průmyslníků a finančníků, kteří soustředili pozornost na mnohem širší okruh otázek, souhrnně vyjádřil 31. července 1915 podnikatel G. Krupp v memorandu, které vycházelo z předpokladu, že po vítězství ve válce je třeba vyloučit možnost mírové konference, protože Německo musí svým protivníkům nadiktovat vlastní mír, který se má soustředit na tři hlavní cíle: 1) Všichni Němci, kteří jsou jádrem Evropy, se musí co nejvíce semknout, aby německá kultura vládla Evropě. 2) Politicky a vojensky zajistit, aby Německo v dohledné době již nemohlo být v Evropě obklíčeno a utiskováno. 3) Podstatné rozšíření německé hospodářské činnosti v Evropě a také v zámořských oblastech. K naplnění těchto záměrů je proto nevyhnutelné názat pevný hospodářsko-politický vztah se státy střední Evropy, zejména s Rakousko-Uherskem, potom také se Švýcarskem, Dánskem, Norskem i Švédskem, a umožnit Němcům z carského Ruska připojení k Německu, přičemž v Rakousko-Uhersku musí být zaručen rozhodující vliv Němců. Proto musí Německo po vítězné válce prosazovat: 1) Žádná mírová konference. 2) Vytvoření základů nových a výhodných obchodě politických vztahů pro Německo. 3) Připojení nepřátelské půdy k Německu pro zemědělské osídlení Němci, avšak bez práva příslušné

28 Z. JINDRA, *Rozpracování "Středoevropského programu" Bethmanna Hollwega ve vládních resortech v prvním válečném roce 1914/15*. In *Studie z obecných dějin*. Sborník k sedmdesátým narozeninám prof. dr. Jaroslava Charvátá, Praha 1975, s. 141–167.

29 H. GOTTWALD, *Gemeinsamkeiten und Unterschiede in der Mitteleuropapolitik der herrschenden Klasse in Deutschland von der Jahrhundertwende bis 1918*. *Jahrbuch für Geschichte*, 15, 1977, s. 181–182.

země na národní zastoupení. 4) Zajištění ryze německého pruhu země mezi starým Pruskem a novým Polskem. 5) Válečná náhrada v podobě pozemkového, důlního a průmyslového majetku, který Německo vyvlastní svým nepřátelům. 6) Nová úprava politických vztahů Alsaska-Lotrinska. 7) Vytvoření německé koloniální říše v Africe.³⁰

Zakrátko v říjnu 1915 vyšla v Berlíně proslulá kniha F. Naumanna „Mitteleuropa“, která měla veřejně propagovat nadvládu Německa v Evropě a její rozšíření do dalších částí světa. Základem německé „Střední Evropy“ měl být těsný svazek Německa a Rakousko-Uherska, k němuž by se postupně připojily Belgie, Nizozemsko, Švýcarsko, Francie, Itálie, Španělsko, Dánsko, Norsko, Švédsko, celý Balkán, Turecko a země Středního východu. To by nastolilo nadvládu Německa nad Evropou, zajistilo jeho spojovací trasy do Malé Asie a umožnilo vytvoření německé koloniální říše, jež by se společně s německou „Mitteleuropou“ stala protiváhou Velké Británie, Ruska, Japonska, Číny a Spojených států. Zmíněná kniha měla v Německu velký úspěch a dočkala se několika dalších vydání, takže F. Naumann pak 22. února 1916 založil „Arbeitsausschuß Mitteleuropa“ (Pracovní výbor pro střední Evropu), který měl cíle, uvedené v jeho knize, široce popularizovat.³¹

V důsledku průběhu války a revolučních převratů v Rusku začal Berlín v prosinci 1917 připravovat podmínky separátního míru a hospodářské požadavky vůči Rusku. s následujícími výsledky: *I. Litevská otázka:* 1) Německo naváže nové vztahy s nezávislou Litvou. 2) Posoudí se možnost vytvoření personální unie autonomní Litvy a Kuronska s Pruskem. 3) Německo se bude ve Vatikánu domáhat zřízení litevských národních biskupství. *II. Správa okupovaných území pod vrchním velitelstvím Východ:* 1) Vojenská správa bude postupně nahrazena správou civilní. 2) Vrchní velitelství Východ bude veškeré důležité otázky správy okupovaného území projednávat s vrchním armádním velitelstvím a říšskou vládou v Berlíně. *III. Vyjednávání s Ruskem:* 1) Ruská armáda bezpodmínečně vyklidí Lotyšsko, Estonsko a Finsko. 2) Po dobu příměří na pozemním bojišti pro vyjednávání separátního míru s Ruskem nebo všeobecného míru s Dohodou bude pokračovat ponorková válka na moři. 3) Rokování o míru s Ruskem bude probíhat v Brestu Litevském. 4) Po uzavření míru se musí co nejdříve obnovit obchodní vztahy s Ruskem.

Svaz německých ocelářů současně do podmínek míru požadoval zahrnout následující povinnosti Ruska: 1) Uvolnit neomezený a bezcelní vývoz manganové a železné rudy do Německa. 2) Osvobodit Němce od zvláštních daní z veškerého zisku a výtěžků ve všech rudných dolech na svém území. 3) Ruským občanům německé národnosti zásadně umožnit rovnoprávnou účast při zakládání komerčních podniků. 4) Jako již před válkou uzavřít s Němci smlouvy na dodávky rudy i obnovit platnost dřívějších kupních, nájemních a ostatních smluv. 5) Obnovit původní levné železniční poplatky a starat se o pozemní a vodní nákladní dopravu. 6) Vyhlásit za neplatné veškeré nároky vůči Německu nepřátelských cizinců na rudné doly a dodávky rudy zavedené během války.³²

Proti celní unii s Rakousko-Uherskem se však postavili velkostatkáři, majitelé lesů a dřevařských podniků, pivovarů a sladoven, zejména v Bavorsku, Bádensku, Württembersku a východním Prusku, dále obchodníci a loďařské společnosti ze severoněmeckých a pobaltských přístavů, kteří se obávali nepříznivých dopadů celní unie pro zámořský obchod. V samotném Německu se tedy v otázce celní unie s Rakousko-Uherskem střetávaly dva nesmiřitelné proudy. První z nich tvořilo vrchní armádní velení, jež

30 *Německý imperialismus proti ČSR (1918–1939)*. Praha 1962, s. 37–41.

31 F. NAUMANN, *Mitteleuropa*. Berlin 1915; J. VILLAIN, *Zur Genesis der Mitteleuropakonzeption Friedrich Naumanns bis zum Jahre 1915*. Jahrbuch für Geschichte, 15, 1977, s. 207–215.

32 *Deutsch-sowjetische Beziehungen von den Verhandlungen in Brest-Litowsk bis zum Abschluß des Rapallovertrages. Band I. 1917–1918*. Berlin 1967, dok. č. 14, 16–17, 20–21, 23 a 31, s. 49, 53–54, 62–77, 86–87 a 103–108.

považovalo celní unii za pouhý nástroj k přímému ovládnutí svého spojence, špičky finančních kruhů a těžkého průmyslu, které v tom spatřovaly rozšíření prostoru k vlastnímu hospodářskému vzestupu, a všenněmecké hnutí, jež prosazovalo německou nadvládu nad střední Evropou. Proti tomu stáli velkostatkáři, rolníci, agrární, potravinářští a lesní podnikatelé, s nimi také obchodníci, kteří byli spojeni se zámořským dovozem a vývozem.³³

Zastánci všenněmeckého řešení budoucnosti střední Evropy si však od toho slibovali naplnění svých velmocenských vizí. Arbeitsausschuß für Mitteleuropa (Pracovní výbor pro střední Evropu) F. Naumanna předložil 20. července 1918 v Berlíně memorandum s požadavky, aby se Německo politicky, vojensky a hospodářsky natrvalo spojilo s Rakousko-Uherskem a vytvořilo s ním celní unii, jež by vzájemně otevřela jejich průmyslu větší trh a umožnila jim opět se zapojit do světového obchodu. Současně by tím obě mocnosti zajistily politickou nadvládu Němců v Předlitavsku i společné zájmy na východě vůči Polsku, Rusku a Ukrajině, jakož také v Pobaltí i na Balkáně.³⁴

Souběžně se však v Německu stále hlasitěji ozýval nesouhlas protivníků celní unie. „Kriegsausschuß der deutschen Landwirtschaft“ (Válečný výbor německého zemědělství) 15. července 1918 vyhlásil, že v případě těsného propojení německého hospodářství s Rakousko-Uherskem nesmějí preferenční cla pro agrární produkci klesnout pod stávající smluvní tarify, aby se zachovala celní ochrana německého zemědělství vůči Rakousko-Uhersku, přičemž nesmějí být ohroženy ani obchodně-politické vztahy s jinými státy.³⁵ K tomu se připojily výhrady těch podnikatelských kruhů, které považovaly nyní celní unii za příliš omezující, neboť k prosazení svých záměrů počítaly již s mnohem větším prostorem. Generální ředitel podniků firmy Krupp A. Hugenberg předložil 20. července 1918 jménem hlavních hospodářských svazů říšské vládě memorandum, že pro světový obchod Německa, který byl válkou velice narušen, představuje Rakousko-Uhersko příliš úzký rámec, takže na něm není možné v budoucnosti stavět. Německo musí pokročit mnohem dále k celnímu spolku na celém kontinentu. Především se musí zaměřit na rozsáhlé oblasti, které se jako nárazníkové státy podařilo odtrhnout od bývalého Ruska.³⁶

Pohled vrchního armádního velitelství na další postup vůči Rusku osvětlil 3. května 1918 generální ubytovatel generál E. Ludendorff ve svém poselství říšskému kancléři G. von Hertlingovi se zdůrazněním, že vojenské pozice na Východě mají všemi prostředky sloužit k podpoře a rozšíření německého obchodu také mimo obsazená území a usnadnit navázání těsných hospodářských vztahů Německa s ruským státem, které budou mít velký význam také v době míru. Po jeho uzavření se musí počítat také s ekonomickou válkou se západními nepřáteli a jedná se především o zajištění dodávek surovin i získání nových odbytišť pro německý průmysl. Nepříznivé dopady takové války se mohou zeslabit prostřednictvím „*intezivního hospodářského využití Ruska*“, které má bohatá naleziště surovin a potřebuje velké dodávky produkce německého průmyslu, čímž se umožní přežití nejtěžšího období a zmenší závislost Německa na průběhu ekonomické války s nepřáteli ze Západu. Potíže vzniklé v důsledku vojenských a politických událostí při navazování

33 H. GOTTWALD, *Gemeinsamekeiten und Unterschiede in der Mitteleuropapolitik der herrschenden Klasse in Deutschland von der Jahrhundertwende bis 1918*. Jahrbuch für Geschichte, 15, 1977, s. 161–163 a 183–184; D. KOVÁČ, *Základní a význam salzburských rozhovoroch medzi Nemeckom a Rakúsko-Uhorskom v lete 1918*. Historický časopis, 1974, č. 1, s. 37–38.

34 *Německý imperialismus proti ČSR (1918–1939)*. Praha 1962, s. 42–44.

35 H. GOTTWALD, *Gemeinsamekeiten und Unterschiede in der Mitteleuropapolitik der herrschenden Klasse in Deutschland von der Jahrhundertwende bis 1918*. Jahrbuch für Geschichte, 15, 1977, s. 183.

36 Z. JINDRA, *Pozice a cíle německého kapitálu v Rusku v letech první světové války*. Slovanský přehled, 1976, č. 5, s. 365.

hospodářských vztahů s Ruskem se přitom mohou překonat „širokou a dovednou propagandou“ a udržením za války vzniklé závislosti Ruska na Německu. Jeho armáda tudíž učiní všechno pro splnění tohoto náročného úkolu.

Podobně také hospodářské kruhy Německa vyrukovaly s vlastními představami o dalším postupu vůči Rusku, které v celkovém souhrnu požadovaly:

- 1) Němci musí financovat smlouvy o velkých dodávkách, poněvadž k tomu nestačí kapitál států ani podniků na Východě. K tomu je třeba vyčlenit značné prostředky, kterými disponují jen některé velké banky v Berlíně a Hamburku. Jedná se přibližně o 2 miliardy marek, zatímco průmyslové podniky mohou poskytnout pouze 50 milionů marek, takže bude třeba vypsát veřejnou půjčku.
- 2) Předpokladem úspěchu celého záměru je trvalé upevnění politických pozic Německa v oblastech Východu, což je také cílem dosud uzavřených mírových dohod. Především je nutné, aby Německo se svými spojenci na dlouhý čas ovládlo komunikace spojující země Evropy se severem Ruska, tedy pobřeží Murmanska, ostrovy v Baltském moři, zejména Ůsel i Alandské ostrovy a také Finsko. Velký význam pro železářský a oce-lářský průmysl Německa mají přitom naleziště rudy ve Švédsku, takže je třeba předcházet nebezpečí všech neočekávaných kroků Anglie proti plynulému vývozu švédské rudy.
- 3) Angličané i Američané opanovali řadu velkých bank v Rusku, aby si podrobili hospodářský život Ruska. Němci tomu musí čelit finančním proniknutím do Ruska a ovládnutím jeho dopravních a obchodních záležitostí k zajištění politické a vojenské převahy Německa nad všemi spojeneckými i nepřátelskými státy. Současně celní politika Německa musí přispět k odstranění veškerých problémů ve vztazích se sousedy. Pro celý záměr má říšská vláda získat také přední německé banky – *Disconto Gesellschaft*, *Deutsche Bank*, *Dresdner Bank*.³⁷

S tím souvisely také další požadavky průmyslových a bankovních kruhů císařského Německa. Říšská hospodářská rada pod vedením H. Stinnese – ředitele *Deutsch-Luxemburg Berg-Werks- und Hütten A. G.* – za přítomnosti ředitelů bank – *Disconto-Gesellschaft* a *Mendelsohn Bank* – a představitelů dalších podniků projednávala 4. června 1918 v Berlíně hrozbu zvýšení hospodářského vlivu Spojených států i Anglie v Rusku. Proto se podle nich musí vypracovat obsáhlý plán hospodářského proniknutí Německa do Ruska s cílem kontrolovat železnice, vodní cesty, těžbu uhlí a železné rudy, průmyslové a dopravní podniky, všechna odvětví ke zpracování surovin, zemědělství, produkci potravin, pěstování bavlny a především velkou ruskou železnici na Východ – sibiřskou magistrálu, k čemuž budou sloužit jako zázemí silné hospodářské pozice Německa na Ukrajině. Německé banky zároveň ovládnou ruské peněžní ústavy a společně s dalšími německými podniky vytvoří společný *Syndikát* k hospodářskému pronikání do Ruska a vyčlení k tomu 100 milionů říšských marek.³⁸

Zmíněné záměry německý ministr hospodářství H. K. von Stein Nord- und Ostheim shrnul 28. června 1918 v dopise říšskému kancléři G. von Hertlingovi. Především upozornil na hrozbu hospodářské války se západními velmocemi po uzavření míru. Proto se musí počítat s Ruskem jako dodavatelem surovin a odběratelem německého zboží, když se zároveň přes Rusko otevírá spojení do Asie, avšak zatím není možné zajistit vývoz do Německa ani se vyhnout nepřátelským zákrokům Dohody. Německý kapitál a průmysl se

37 *Deutsch-sowjetische Beziehungen von den Verhandlungen in Brest-Litowsk bis zum Abschluß des Rapallovertrages. Band I. 1917–1918*. Berlin 1967, dok. č. 207 a 215, s. 613–614 a 629–633.

38 G. ROSENFELD, *Sowjet-Russland und Deutschland 1917–1922*. Berlin 1984, s. 90–91.

tudíž musí prostřednictvím mocného *Syndikátu* pokusit o hospodářské proniknutí do Ruska.³⁹

Politické, vojenské a zejména hospodářské kruhy císařského Německa se tudíž stále nehodlaly vzdát lákavých vyhlídek na ovládnutí zemědělsky a surovinově bohatých oblastí bývalé carské říše, a připravovaly se na proniknutí do hospodářského života Ruska. Představitelé významné banky *Disconto Gesellschaft* oznámili 12. července 1918 založení „*Eisenbahnstudien-gesellschaft*“ – *Železniční studijní společnost* – tvořící základ příštího *Syndikátu* pro hospodářskou spolupráci s Ruskem, k němuž se přihlášily firmy *Friedrich Krupp A. G.*, *Augsburg-Nürnberg-Maschinenfabrik*, *Hamburg-Amerika-Linie*, *Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft* – *AEG*, *Siemens-Schuckert-Werke*, *Deutsch-Luxemburg Bergwerks- und Hütten A. G.* a další německé ocelářské podniky. Jako první krok k naplnění svých záměrů německé firmy – *Friedrich Krupp A. G.*, *Gelsenkirchener Bergwerks A. G.*, *Gewerkschaft Deutscher Kaiser*, *Gutenhoffnungshütte A. G.* a *Kaukasische Grubenverein* – uzavřely téhož dne 12. července 1918 v Berlíně se členy oficiální delegace nezávislé Gruzie smlouvu o vytvoření společného podniku „*Georgischen Manganerz-Gesellschaft*“ – *Gruzinská Manganová Společnost* – s účastí 50 % německého kapitálu a právem po dobu 30 let vyvážet manganovou rudu z Gruzie.⁴⁰

Naplnění všech výše zmíněných představ však rázně zpřetrhala porážka císařského Německa v první světové válce. Poválečné „výmarské“ Německo pak muselo hledat jiná východiska z těžké hospodářské, sociální a finanční situace za zcela odlišných státoprávních a mocenských poměrů v střední Evropě. Zkušenosti z první světové války, podobně jako z následné druhé světové války, ukazují, že Německo má sice dostatek lidských, materiálních a ekonomických zdrojů, aby rozpoutalo světovou válku. Zmíněné zdroje však nikdy nebudou stačit, aby tuto válku vyhrálo, zejména, když se proti němu postaví koalice ostatních mocností. Jedinou přijatelnou variantou je nyní tudíž hospodářská, bezpečnostní a politická spolupráce evropských zemí v rámci Evropské unie a NATO.

Economic Policy Imperial Germany during Great War 1914–1918

Abstract

During First World War German government established 134 „war economic society“ for assembling and distribution of food-stuff, consumer products, hard goods and raw materials. Germany so determined of war economy with state central bureaucratic methods. German government proclaimed nine „war money lent“ for financing of army and war. At the same time the deficit of state budget was increased. In consequence of mobilization, heavy losses at war and conscription of emptiness of skilled workers was raised in war industry. The imperial parliament in Berlin legislated in December 1916 of civilian duty for all men from 17 to 60 years. That way was culminated of total militarisation of social life and economy in Germany. In the end Germany lost of war because of heavy losses at war and economic exhaustion.

Keywords: First World War 1914–1918; economy; Germany.

JEL classification: N44.

39 *Deutsch-sowjetische Beziehungen von den Verhandlungen in Brest-Litowsk bis zum Abschluß des Rapallovertrages. Band I. 1917–1918*. Berlin 1967, dok. č. 238, s. 668–670.

40 G. ROSENFELD, *Sowjet-Russland und Deutschland 1917–1922*. Berlin 1984, s. 91–92 a 94–95.